

PIERRE TROUILLEZ

NAPOLEON EN DE PAUS

Het Concordaat van 1801

PIERRE TROUILLEZ

NAPOLEON EN DE PAUS

Het Concordaat van 1801

Uitgeverij Omniboek

HOOFDSTUK I

DE FRANSE KERK EN DE REVOLUTIE

Op 15 december 1799, kort nadat hij de macht gegrepen had, liet Napoleon de Fransen weten: 'Burgers, de Revolutie is onwankelbaar gevestigd op de beginselen waaruit ze is ontsproten: ze is voltooid.'¹ De revolutionaire doelen waren nu voldoende in de natie verankerd. Na alle omwentelingen snakte die natie ook naar rust, niet het minst op religieus gebied. Want tijdens de revolutiejaren had de Franse Kerk het niet onder de markt gehad. Hoe zag ze eruit bij het uitbreken van de Revolutie in 1789 en hoe trof Napoleon haar tien jaar later aan? In dit hoofdstuk proberen we een beknopt en toch bevattelijk antwoord op die vragen te geven.

1. Een staatskerk aan de vooravond van de Revolutie

In 1789 kon niemand naast de Kerk heen kijken. Zelf presenteerde die zich trots als de *Église gallicane* (Gallicaanse Kerk). Daarmee verwees ze naar de oude Romeinse provincie Gallië, maar evenzeer drukte ze er haar gehechtheid aan het *gallicanisme* mee uit. In zijn voldragen vorm gaat het terug op Lodewijk XIV († 1715), die in zijn absolutisme de Franse Kerk stevig aan de kroon wilde binden. Op 19 maart 1682 'bewoog' hij een vergadering van de Franse clerus ertoe de *Déclaration des quatre articles* (*Verklaring over de vier artikelen*) aan te nemen.² Het eerste artikel erkende de zeggenschap van de paus over 'zaken die het geestelijke en eeuwige heil betreffen' en voegde er in één adem aan toe dat de koning hem in seculiere zaken geen gehoorzaamheid verschuldigd was. In artikel 2 werd het gezag van de oecumenische concilies boven dat van de paus geplaatst. Hier greep men terug naar de leer van het *conciliarisme*, die voor het eerst was bedacht om een einde te maken aan het Grote Westerse Schisma (1378-1417), dat in zijn eindfase drie pausen telde. Artikel 3 ademt het duidelijkst de gallicaanse geest, door van de paus te eisen dat hij 'de regels, gebruiken en instellingen' van de Franse Kerk

onverkort zou eerbiedigen. Het vierde artikel koos stelling in de toen al lopende discussie over de pauselijke onfeilbaarheid en stelde dat die nooit zonder de consensus van de universele Kerk uitgeoefend mocht worden. In 1690 veegde paus Alexander VII het gallicanisme van tafel, maar omdat men zowel in Rome als in Parijs de zaken niet op de spits wilde drijven, werd een schisma vermeden. Het gevolg was een dynamische spagaat tussen zich tegen de bemoeienissen van de paus te verzetten (*s'opposer*) en zich niet van hem af te scheiden (*se séparer*). In de Franse clerus was het gallicanisme aldus nog zeer levendig aan de vooravond van de Revolutie, en we zullen er nog veel mee te maken krijgen.

Met haar 60.000 diocesane priesters, 25.000 mannelijke en 40.000 vrouwelijke religieuzen, verspreid over 135 bisdommen, beschikte de Franse Kerk over een korps dat tot in de uithoeken van het land pastoraal bedrijvig was en vrijwel het hele onderwijs en de hele caritas voor zijn rekening nam. Verder beschikte de Kerk over een immens patrimonium aan gebouwen en gronden, en genoot zij het statuut van 'staatskerk', wat betekende dat elke Fransman geacht werd katholiek te zijn. De Kerk was dus een machtig instituut, maar ze leed ook aan een aantal kwalen, die evenzovele bronnen van kritiek waren geworden. Het felst onder vuur lagen de tienden (*dîmes*), die erop neerkwamen dat men jaarlijks een (tiende) deel van de oogstopbrengst aan de Kerk moest afdragen.³ Hiervan werden de lonen van de parochiepriesters betaald, de kerkgebouwen onderhouden, de kosten van de eredienst gedekt en werd de armenzorg gefinancierd. Het volk verfoeide de tienden, niet om datgene waarvoor ze dienden, maar omdat ze door een rechtvaardiger verdeling van de diocesane middelen overbodig zouden zijn. Te veel tiendgeld bleef immers in de bisschoppelijke paleizen plakken, en de luxe waarin menig bisschop baadde was een steen des aanstoets.

Dat laatste was niet vreemd aan het feit dat alle bisschoppen (op die van Boulogne na) uit de adel gerekruteerd waren.⁴ Hier moet men oppassen voor te snelle conclusies. Er waren figuren die zonder roeping op een bisschopszetel gehesen waren en zich van hun pastorale plichten weinig of niets aantrokken. Bisschop Talleyrand van Autun, iemand die we hieronder nog meermaals zullen ontmoeten, was hier een sprekend voorbeeld van. Gelukkig overtroffen de bisschoppen die zich als goede zielenherders gedroegen de rotte appels in ruime mate. Zo herinnerde men zich in de streek van Boulogne lange tijd de parochiebezoeken van bisschop Partz de Pressy, die zich het lot van de parochianen aantrok en zelfs boeren die vee hadden verloren, uit eigen beurs vergoedde. Maar ook verdienstelijke bisschoppen bleven worstelen met de afstandelijkheid tegenover het volk die hun door hun adellijke opvoeding was ingeprent. Na een ontmoeting met pastoors in 1777, waarbij hij hen bemoedigend had toegesproken, schreef bisschop de Boisgelin van Aix-en-Provence: 'In feite zijn die mensen tot wie men zulke mooie woorden spreekt, geenszins in staat die te begrijpen. Ze zijn grof,

vies, onwetend en men moet van de stank van de look houden om zich thuis te voelen in dat gezelschap van deze bemiddelaars tussen hemel en aarde.⁵ Zo wiep adeldom vaak een psychologische barrière tussen de bisschop en zijn kudde op, zeker in een tijd dat velen de edelen als parasieten verfoeiden.

De parochiepriesters kwamen uit alle lagen van de bevolking en velen werden als *bons curés* zelfs door antikerkelijken als Voltaire gewaardeerd. Dankzij de betere seminarievorming was de tijd voorbij dat menig pastoor de riten van de mis door elkaar haspelde en het Latijn op de wijze van een papegaai nabauwde. Nu waren de priesters niet alleen goed geletterd, velen hielden hun kennis door lectuur ook op peil. Een bibliotheek met meer dan honderd boeken was niet meer uitzonderlijk in de pastorieën. Door deze ontwikkeling had in de loop van de achttiende eeuw een sterk zelfbewustzijn in het priesterkorps postgevat, en dit voedde de onvrede met het feit dat zelfs de verdienstelijksten onder hen het bischopsambt aan zich zagen voorbijgaan als ze niet in een kasteel geboren waren. De Revolutie zal met succes aan die onvrede tegemoetkomen.

Terwijl het met de diocesane clerus globaal genomen snor zat, moest in de kloosterwereld veel onkruid gewied worden. Door de dramatische daling van het aantal roepingen waren veel kloosters nog slechts door een handvol religieuzen bewoond, terwijl ze veel nuttige grond op het platteland en in de steden in beslag namen. Tevens zaten de religieuzen op een berg geld, die ze amper in de sputterende economie injecteerden. Verder waren nogal wat kloosterlingen zonder echte roeping ingetreden, onder familiale druk of omdat het religieuze leven in hun jonge jaren nog in hoog aanzien stond. Ze bleven dan alleen nog uit gemakzucht in het klooster of ervoeren het elke dag als een gevangenis. Verhalen over seksuele escapades van paters en nonnen werden in volkse publicaties opgeklopt, maar waren niet allemaal uit de duim gezogen. Dat er echter voldoende religieuzen met een authentieke roeping waren, zal onder de Revolutie blijken. Voorts werden de zusters die zich voor het onderwijs en de caritas inzetten, oprecht gewaardeerd. Maar alles samen ging de kloosterwereld met een beschadigd imago de revolutionaire storm tegemoet.

Gesteld dat de Franse Kerk zich van haar smetten had gezuiverd, dan nog was ze het doelwit van kritiek gebleven, want intussen was de verlichting in de tijdsgeest doorgedrongen. In de hogere kringen en de burgerij werd deze filosofische beweging verwelkomd als de triomf van de rede na eeuwen duisternis, als de emancipatie van de wetenschap uit het bijgeloof en als de nieuwe weg voor de autonome mens in zijn queeste naar geluk. Toch werd het godsgeloof niet noodzakelijk voor het atheïsme ingeruild. Verlichtingsdenkers als Voltaire omarmden het deïsme, de aanvaarding van God als de Grote Architect van het Heelal, die de wereld ordelijk had geschapen en de mens met een 'natuurlijke moraal' had begiftigd, maar zich verder niet meer met zijn schepping inliet. Omdat dit filo-

sofische godsgeloof de hang naar religiositeit niet kon bevredigen, ontwikkelde Rousseau († 1778) een 'warm' godsbegrip, dat het gemoed van de mens aanspreekt en tot gebed beweegt.⁶ Onder de Revolutie was het vooral de God van Rousseau die in concurrentie trad met de God van het christendom (en de Kerk).

Tegen de nieuwe gedachtestroming bracht de Kerk een achterhaalde apologetica in stelling, die zich afmatte met het bewijzen van bovennatuurlijke waarheden, zoals de verrijzenis en de goddelijke natuur van Christus, wat op de verlichtingsfilosofen natuurlijk niet de minste indruk maakte. Dat de staatskerk ook een beroep deed op de wereldlijke arm om haar critici de mond te snoeren, versterkte haar beeld als een instituut dat de ontwikkeling van het denken en de emancipatie van de mens onder de stolp wilde zetten. Nu bleef het kerkelijke milieu zelf niet ondoordringbaar voor de verlichte ideeën. Nog maar weinigen keerden zich resoluut tegen de Kerk, maar tegenover haar gezag stelden velen zich vrijmoediger op. Naar de woorden van bisschop Massillon van Clermont-Ferrand († 1742) streefden die als 'chrétiens philosophes' naar 'een helderder en inzichtelijker geloof'.⁷ Ook geestelijken konden tot hen behoren: in meer pastorieën dan men zou denken, stonden werken van de 'nieuwe filosofen' op de boekenplank. Om zich bij hun parochianen niet onmogelijk te maken, bleven zij allerlei zaken zegenen en duldden zij oude devotiepraktijken, maar hun hart (en geloof) was er niet meer bij. Zo erkende de pastoor van het Pyreneeëndorp Auriébat dat hij zich niet tegen het luiden van de klokken tegen de bliksem durfde te verzetten, maar zijn parochianen toch liever vertrouwen wilde bijbrengen in de bliksemafleider die hij op zijn kerktoeren aan het installeren was. Onbewust begonnen bepaalde priesters hun herderlijke werk af te meten aan het maatschappelijke nut ervan, waardoor de spirituele kern de mist in ging. Zij vulden echter niet het hele plaatje, en de revolutiejaren zullen aantonen hoe velen aan hun roeping gehecht bleven.

Onder het volk, zelfs onder de burgerij, kon de Église gallicane op een enorm potentieel aan toewijding blijven rekenen. Het is niet omdat ze zich ergerden aan de misstanden in hun Kerk, dat ze haar geestelijke boodschap en sacramenten bij het huisvuil wilden zetten. Het volk ervoer ook hoe de Kerk zich niet alleen engageerde in het onderwijs en de caritas, maar in heel het sociale weefsel. In een landbouwland als Frankrijk bouwde zij veel krediet op door de bevordering van alle innovaties die de landopbrengst ten goede kwamen: wegens zijn promotie van de nieuwe aardappelteelt kreeg de Bretonse bisschop de la Marche de bijnaam '*escop ar patates*', 'bisschop van de aardappelen'. Kortom, met al haar euvels was de staatskerk een volkskerk gebleven. Dat zouden de revolutionairen terdege ondervinden.

KERK EN STAAT NA DE FRANSE REVOLUTIE

De Franse Revolutie (1789-1799) resulteerde in een gewelddadige scheiding tussen Kerk en staat, waarbij de rooms-katholieke Kerk in Frankrijk zowel haar bezittingen als haar gezag verloor. Binnen de clerus ontstond een splitsing tussen de 'constitutionele Kerk', met de zegen van de politiek, en de 'roomsen', de verdedigers van de ware Franse Kerk. Vanaf 1799 probeerde Napoleon Bonaparte als Eerste Consul de relatie met de Kerk te herstellen en verzoende hij zich met de Franse katholieken.

In *Napoleon en de paus* leidt Pierre Trouillez de lezer door de geschiedenis van de Franse Kerk na de revolutiejaren. Hij beschrijft de veranderlijke relatie tussen Napoleon en paus Pius VII, hun uitgebreide onderhandelingen, die leidden tot het Concordaat van 1801, en de blijvende gevolgen daarvan voor Frankrijk, België en Nederland.

Pierre Trouillez is emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis en godsdienstwetenschappen in Antwerpen, Hasselt, Leuven en Brussel. Hij schreef onder meer twee goed ontvangen boeken over de vroege middeleeuwen: *De Franken en het christendom* en *De Germanen en het christendom*.

‘Een prachtige en evenwichtige weergave van
een cruciale episode in de politieke en kerkelijke
geschiedenis van Europa.’ ●●●●●

- *Trouw* over *De Franse Revolutie en het christendom*

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 685

ISBN 978 94 0192 095 7

9 789401 920957